

כתיבת סתו"ם בפיטוגרף ובדפוס

א. כתיבה בפיטוגרף.

בפתרון השאלה האם מותר לכתוב סתו"ם בפיטוגרף יש להתייחס לשני מרכיבים:
האחד - האם מותר לכתוב בדיו הנמצא בפיטוגרף, אף שאינו דיו סופרים המקובל.
והשני - האם מותר לכתוב שלא בקנה או בנוצה.

כתיבה בדיו

הלכה למשה מסיני שצריך לכתוב סתו"ם בדיו. כתב הרמב"ם (הלכות תפילין פ"א, ה"ד): "כיצד מעשה הדיו? מקבצים העשן של שמנים או של זפת ושל שעווה וכיוצא בהן, וגובלין אותן בשרף האילן ובמעט דבש, ולותתין אותן הרבה, ודכין אותו עד שיעשה ריקקין, ומיבשים אותו, ומצניעים אותו, ובשעת כתיבה שורה במי עפצים, שאם תמחקנו יהיה נמחק, וזהו הדין שמצווה מן המובחר לכתוב בו ספרים תפילין ומזוזות. ואם כתב שלשתן במי עפצא וקנקנתום שהוא עומד ואינו נמחק - כשרים".

וכתב (שם ה"ה): "א"כ מה מעטה ההלכה שנאמר למשה מסיני, שיהיו כתובים בדיו - למעט שאר מיני צבעונין כגון האדום והירוק וכיוצא בהן, שאם כתב בספרים או בתפילין או במזוזות אפילו אות אחת בשאר מיני צבעונין או בזהב הרי אלו פסולין".

ונתקשה "ערוך השלחן" (יו"ד סי' רע"א סעי' כז')

בהכנת הרמב"ם, שהרי בפ"י ה"א כתב הרמב"ם: "נמצאת למד שעשרים דברים הן שכל אחד מהן פוסל אחד מהן. ואם נעשה בו אחד מהן, הרי הוא כחומש מן החומשים שמלמדין בהם התינוקות, ואין בו קדושת ס"ת, ואין קורין בו ברכים ואלו הן: ... שנכתב בלא שחור העומד" והסיק ערוה"ש דלפי"ז משמע שצריך תרתי: שיהיה שחור ויהיה עומד, כלומר, קיים. (וכנראה כוונתו שצריך להטיל בו קנקנתום או חומר אחר ע"מ שיהיה קיים).

ומ"מ דברי הרמב"ם צריכים עיון, שמפרק א' עולה שהקפידא שיהא שחור דוקא, ואילו מפרק י' עולה שמצריך שחור ועומד, ומשמע שקנקנתום הוי "מעלה", ואילו מפ"א משמע איפכא, שהרי כתב הרמב"ם, שם: "ואם כתב שלושתן במי עפצא וקנקנתום שהוא עומד ואינו נמחק - כשרים". משמע מדבריו שאין זו "מעלה" אלא קנקנתום כשר, וכ"ש שדיו הנמחק כשר.

וכן משמע מפירוש הרמב"ם במשניות סוטה (פ"ב מ"ד) שכתב שם, שדוקא בפרשת סוטה בעינן שלא יהא קנקנתום אך בס"ת מותר. דמשמע שלכתחילה צריך דיו הנמחק אך גם דיו העומד (קנקנתום) כשר ומותר בכתיבת סתו"ם¹. וזו לכאורה תמיהה גדולה.

ותירץ "ערוך השלחן", שאין פירוש "עומד" שאינו יכול להמחק, אלא שלא ימחק מעצמו ויתכלה, אך אין הכוונה שאם ימחקנו בידיים וימחק - פסול. ולענ"ד, יש לתרץ ביתר פשטות את דברי הרמב"ם, שמש"כ "שחור העומד" כוונתו שלא

1. עי' בפיהמ"ש הנדפס, ועי' בפיהמ"ש להרי"ק אפח שליט"א ובהע' 17 שם וביותר מכאורים הרברים כנ"ל לפי תרגומו, עי"ש - הערת העורך.

ישתנה צבעו משחור לשאר מיני צבעונין. והם הם פשט דבריו כפ"א שכתב: "א"כ מה מעטה ההלכה שנאמר למשה מסיני שיהיו כתובים בדיו למעט שאר מיני צבעונין כגון האדום והירוק וכיו"ב". ואין צריך להידחק בתרוצו של ערוה"ש².

המורם מזה שהקפידא שיהיה דיו שחור בלבד ואין צריך עומד (בקנקנתום וכדו').

אולם התוס' (שבת כג. ד"ה "כל השרפים יפים לדיו") הביאו דעת ר"ת "וע"כ היה פוסל ר"ת ס"ת שאין כותבים בדיו שלנו, דשאר דשאר לא מקרי דיו"... והביאו הטור (יו"ד סי' רע"א): "ואינה נכתבת אלא בדיו, ופירש ר"ת שאינו נקרא דיו, אלא אותו שעושים ממיני עצים ידועים, שמבשלים אותם ועושים אותן ממימיהן, אבל לא אותו שעושים מעפצים - ופסול לס"ת". והביא דעת אביו הרא"ש: "וא"א הרא"ש ז"ל כתב שהוא כשר כיון שהוא עשוי עם קומוס".

והב"י שם הביא את דברי הרא"ש לסתור דברי ר"ת וכתב ש"נהגו העולם כדברי הרמב"ם והרא"ש, וכן נראה שהוא דעת התוס' ורכינו שלמה שכתבו הגהות מימוניות".

ופסק בשו"ע (חיו"ד רע"א סעיף ו'): "ס"ת צריך שיכתבו בדיו העשוי מעשן השמנים שרוי במי העפצים". ולכאורה הוא כפסק הרמב"ם.

אולם המג"א שם כתב "ולכתחילה טוב ליזהר שלא לעשות הדיו כי אם מדברים הבאים מן העץ (כן משמע בזוהר פרשת תרומה דף ע"ב ע"א)".

2. ולכאורה הכי דייק לשון הרמב"ם דכפ"א כתב: "העומד ואינו נמחק", ואילו כפ"י כתב: "שחור העומד" - הערת העורך.

לסיכום הדעות:

דעת הרמב"ם והשו"ע היא שכל ההקפדה שיהא שחור דוקא. והרא"ש כתב שצריך שיהא בו קומוס (כלומר, גומי).

המג"א כתב דלכתחילה צריך שיהא עשוי מדברים הבאים מן העץ, ור"ת כתב שאינו דיו אלא שעושים מן העצים הידועים וסוג אחר פסול.

ולכאורה נראה דדיו הנמצא בפיטוגרף כשר רק לדעת הרמב"ם, אולם בבואנו לבדוק את הרכבו הכימי של הדיו כיום נמצא שהוא עשוי בעיקרו מברזל (מלח היום הדו ערכי Fett) ומעפצים, (המספקים טנין או את מרכיב הטנין ה"חומצה הגאלית" שיחד עם הברזל יוצרים את צבע הדיו). ובד"כ משתמשים לעיבוי הדיו בגומי ערבי המופק משרף העצים.

לפי"ז הדיו כיום הוא כשר לכתחילה לרוב הדעות ואף לדעת המג"א שהביא את דעת הקבלה שיש לעשותו לכתחילה מדברים הבאים מן העץ, ואחד ממרכיביו הוא שרף האילן (גומי ערבי). וכבר כתב הב"י שנהגו העולם כדעת הרמב"ם והרא"ש ושלא כדעת ר"ת שהצריך לעשותו דוקא מהעצים הידועים.

(מ"מ יש לבדוק כל הרכב דיו לכשלעצמו, ויש מעט הכדל בין יצור דיו אחד לאחר, אך עפ"י רוב הייצור כולל את המרכיבים שכתבנו.)

ב. בעניין הקולמוס לכתובה

כתב הרמ"א בשו"ע (חיו"ד סי' רע"א סעיף ז'): "יש אומרים שיש לכתוב בקולמוס של קנה ולא בנוצה". וכתב עליו הט"ז: "אמת שבמרדכי פ"ק דגיטין כתוב כן בהגה"ה בשם הרא"ש, אבל איני יודע טעם לדבר, ואולי הוא כמו

שמצינו בסדר גיטין מהר"י מרגליות, שכתב שאין לכתוב בקנה של ברזל דהוה כמו חקיקה, ואע"ג ד'חק ירכות' כשר, מ"מ כל מה שאפשר לעשות בלי שום חקיקה עדיף. ואפשר שכן הוא הטעם בנוצה שהיא דקה, וכ"כ הטעם בלבוש, וכתוב שאין נוהגים כן". והמשיך הט"ז להוכיח שמותר לכתוב בנוצה ואף בקולמוס ברזל ואף להגדיל בכותבו שאפילו דפוס יהיה ככתיבה ממש ושאין בהם חקיקה, וסיים דבריו שמ"מ לענין קדושת ספרים "שכל המיקל (בכבודם) עתיד ליתן את הדין".

ואולי יש הוכחה לדברי הרמ"א ממש"כ במסכת תענית (כ:): "זכה קנה שיטלו ממנו קולמוס לכתוב בו ס"ת תו"מ", דמשמע דוקא קנה. אולם כתב ב"קסת הסופר" (סימן ג' סעיף ו'), "יש אומרים שיש לכתוב בקולמוס של קנה ולא בנוצה, ואין נוהגים כן, אלא כותבים בנוצה ואפילו בקולמוס של ברזל". וב"לשכת הסופר" (שם, סימן ה') הביא דברי ה"בני יונה": "מצוה מן המובחר ליקח קולמוס של קנה, וכן אמרו חז"ל ש'זכתה קנה ליקח ממנה קולמוס לס"ת', שכן אין לגזול ממנה מה שזכתה מן השמים, גם מגזירת חוק תוכות, אך בהיות כי במדינתנו אין הקנים מצויים חזקים כ"כ, ואם יעשו קולמוסים מהם על כרחך שיצטרך לתקנם על כל שורה ושורה, ועי"ז יהיה הכתב בכמה שינויים, ע"כ נהגו לכתוב בשל ברזל או נוצה דודאי אין בו חשש חקיקה, דהרי הוי חוק ירכות וגזירת חוק תוכות היא גזירה חדשה שלא מצאנוה בגמרא, ואנו אין לנו לעשות חששות מלבנו". והוסיף כפלפול ארוך, וכתב שבעצמו כתב בקולמוס של ברזל.

א"כ נמצאנו למדים מתוך דברי ה"בני יונה", שאמנם ע"פ מש"כ בגמרא צריך לכתוב לכתחילה בקנה, אך בגלל שינוי המצב כיום שקל יותר לכתוב בקנה של ברזל או נוצה הוי עדיפא, ואין לחשוש לחוק תוכות וחוק ירכות, ומעשה רב ב"בני יונה" בעצמו שכתב בקנה של ברזל.

והשיג ע"ז בעל ה"חתם סופר" בעצם הבנת הגמרא, שהרי גם נוצה נקראת קנה, ועדיף לכתוב בנוצה שהיא "דבר המותר בפ"ך", מקנה שאעפ"י שאינו אסור, בכ"ז "המותר בפ"ך" יש בו מעלה.

א"כ עפ"י ה"בני יונה" עדיף לכתוב בקנה ברזל או נוצה אם כותבים טוב יותר מקנה אעפ"י שקנה מובא בגמרא. ואילו לחת"ס יש עדיפות לכתיבה בנוצה שהיא מ"המותר בפ"ך", וגם היא במשמעות "קנה" ואח"כ בקנה, ואח"כ בקנה ברזל שאינו במשמעות הגמ' כלל.

ב"ערוך השלחן" הסביר דמלשון הגמרא גופא משמע שאין חובה דוקא בקנה. אלא "זכה קנה" שאנשים ישתמשו בו, והיינו שכך הוא המנהג, והביא ראיה לדבריו שבמסכת סופרים בפרוט כל ההלכות שמעכבות את הכתיבה, לא הזכירו במה צריך לכתוב, וזו הוכחה שמותר לכתוב בכל דבר. וסיים דבריו שמותר לכתוב בנוצות עופות טהורים ואפילו בקנה של ברזל ומיהו אין כדאי:

1. משום שהברזל נוקב את העור.
2. שהברזל מקצר ימיו של אדם והתורה מארכת ימיו (ומטעם זה כתב שאף חידושי תורה ראוי שלא לכתוב ע"י קנה ברזל אלא דוקא בנוצה).

מה שכתב שהברזל נוקב את העור - אי"ז מוכרח, שהרי עינינו רואות שכיום קולמוס ברזל (וכ"ש פייטוגרף) אינו נוקב כלל את העור. וכן מש"כ שהברזל מקצר ימיו של אדם וכו', לא ראינו שנהגו בחומרא זו כלל³, ומעשה רב ב"בני יונה" עצמו ועוד גדולים שכתבו בקולמוס של ברזל ספרים תו"מ.

ולסיכום עולה שע"פ החת"ס יש עדיפות לכתוב בנוצה דוקא, ואילו עפ"י דברי ה"בני יונה" משמע שהעדיפות לכתוב בנוצה ובקנה ברזל, שמצינו שכתב יפה על מנת שלא יצטרך לתקנם על כל שורה ושורה מהווה שיקול הלכתי, וא"כ מי שקל לו לכתוב בפייטוגרף, והכתב יהיה יפה יותר מותר ועדיף מקנה ונוצה. (ושו"ר, שכ"כ הר' "שבט הלוי" בשו"ת, חיו"ד סי' קלו')

ג. כתיבת סתו"מ במכונת כתיבה

כתב "ערוך השלחן" סעי' לט', שהרבה מהגדולים פסקו דמעשה הדפוס הווי כתיבה (והביא את הט"ז הנ"ל ס"ק ח' ומג"א באו"ח סי' ל"ב ס"ק נ"ז וב"ש ס"ק קכ"ה ועוד) ויש שפסלו (ה"חורות יאיר" סי' קפ"ד והובא ב"פתחי תשובה" סי' רע"א סעיף ו' וכ"כ ה"בני יונה" והרשד"ם). ודעתו שמעשה הדפוס ככתיבה ממש, שמעמידים האותיות (הגלופות) ומושחין אותן בדיו שחור, והדיו של האותיות נדבק בנייר בבת אחת, והוי ככתיבה ממש. דמה לי אם כותב בדיו על הקלף או מניח הקלף על הדיו, אם לא למי שסובר דדיו של צבע אינו דיו אבל עפ"י הרמב"ם והרא"ש שהזכרנו, שמשמע שצריך שיהיה שחור וכשר, משמע שמותר עפ"י האומרים שדפוס מקרי כתיבה. אמנם כיום שמדפיסים במכונה העובדת מעצמה, אין להתיר, שלא מקרי כתיבה, וגם שאינו נעשה לשמה (ומ"מ יש בהם קדושה ואסור לבזותם). ע"כ תמצית דבריו.

מתוך דבריו עולה, שאם האדם יפעיל באופן ישיר את המכונה, ויהיה לשמה, הרי הם כקדושת ס"ת תו"מ! ולפי"ז אם יכתוב במכונת כתיבה (בעלת גלופות של אותיות סת"מ) -

3. לא ראינו אינה ראייה, ומ"מ ראינו וראינו לרובא דרובא אין כותבים אלא קנהו או בנוצה ככתיבת סת"מ. אמנם לענין סתם כתיבה אין מקפידים - הערת העורך.

על קלף יהיה כשר. ראשית, שאין בעיית שלא כסדרן בתו"מ, שהרי במכונת כתיבה כותב כסדר ולא בכת אחת, ועוד שיש פעולה ישירה של האדם (ואין המכונה עובדת מאליה), ועוד שאין בעיה בדין לשמה, שהרי יכול לאמר לפנ"כ "לשם כתיבת וכו'" כמו שאומר בכתיבה רגילה. ועוד שפה זה דרך כתיבה, שהרי "אין דוחק הנייר על הגלופה", אלא הגלופה על הנייר, וזוהי דרך כתיבה ממש. ועוד דכתיב "וכתבתם" - ודרשינן שתהא כתיבה תמה, "דהיינו שכל אות תהא ניכרת היטב" (לשון קסת הסופר פ"ז ה"א), וזה ודאי יוצא בהידור ע"י כתיבה במכונת כתיבה אף יותר מכתיבה ביד. ועוד שאף בעיית הדיו אינה מכשול היות שהוא שחור ועומד, ואולי הוא לכתחילה אף לדעת המג"א, היות והוא מכיל שמנים מן הצומח (וכדעתו שמצריך לתחילה מדברים הבאים מן העץ, אלא ששמנים אלו צריכים הכשר*). ולפי"ז היה מקום להתיר כתיבת סת"מ במכונת כתיבה.

אלא שלא התירו (למתירים דפוס ככתיבה), שאם יבואו להתיר תרבה המכשלה, וימצאו אנשים שיצלמו (וזה ודאי לא דרך כתיבה), או שידפיסו תו"מ בכת אחת (והווי שלא כסדרן) או במכונה העובדת מאליה והוי שלא לשמה. וכדי לגדור פרצה זו אסרו הדבר, אעפ"י שהוא מותר מעיקר הדין, וא"כ כתיבה בצורה זו עפ"י ההלכה - מותרת. אך לא למעשה.

ודאי לא דרך כתיבה), או שידפיסו תו"מ בכת אחת (והווי שלא כסדרן) או במכונה העובדת מאליה והוי שלא לשמה.

* הכשר - שלא יהיו מדברים טמאים, ואנו רואים שיש הקפדה על החומרים, שאעפ"י שאין הקפדה שיהיה מן המותר כפיך אף שהוא "מעלה" (כמו בנוצה לגבי כתיבה וכדברי החת"ס), בכ"ז נוצה מן הטמא יש בעיה אם לכתוב בה, וכמו קלף שאסור מן הטמא, ואולי ה"ה לדיו שאסור מן הטמא וע"כ צריך לבדוק שיהיה מן הכשר ואז יתכן שאפילו יהיה "למעלה".

וכדי לגדור פרצה זו אסרו הדבר, אעפ"י שהוא מותר מעיקר הדין, וא"כ כתיבה בצורה זו עפ"י ההלכה - מותרת. אך לא למעשה.

לסיכום:

כתיבה בפייטוגרף נראה שמותרת, שאין בעיה בכתיבה בדיו כזו לפחות ע"פ דעת הרמב"ם והרא"ש וכפסקי ה"ב"י שנהגו כמותם, ואולי הוא לכתחילה אף לדעת המג"א, ומבחינת הקולמוס ראינו שהתירו הכתיבה בקולמוס של ברזל, ומעשה רב מה"בני יונה" שכתב בעצמו בקולמוס של ברזל, ומה שהשיגו ע"ז הוא רק בגלל שחורט והוי חק ירכות, ואע"ג שמצינו שחלק מהפוסקים דחו בעיה זו, אם משום שלא קבלו בעיית חק ירכות, ואם בגלל שקולמוס אינו חורט כ"כ, מ"מ בפייטוגרף שאיננו חורט כלל יש להקל בזה, ולמי שקל לכתוב בפייטוגרף יותר מנוצה הכתיבה בו היא ודאי לכתחילה, שהרי מצינו שכתיבה יפה מהווה שיקול הלכתי (וכן פסק "שבט הלוי" בקולמוס עם ראש זהב).

לענין כתיבת סת"מ במכונת כתיבה, נראה שמצד עצמו הדבר מותר, שהרי כפי שדנו בדיו של הפייטוגרף שהוא דיו מותר א"כ לסוברים שמעשה הדפוס הוי כתיבה (הט"ז, מג"א וב"ש) כ"ש שבמכונת כתיבה הוי כתיבה, שהרי הפעולה ישירה, והגלופה דוחקת את הקלף, אלא שיש לאסור ע"מ שלא לפתוח פירצה לאנשים שיצלמו וידפיסו הרבה בבת אחת ובמכונה העובדת מאליה.